

ЛУКАШ СКУПЕЙКО

СВОБОДА І СТРАЖДАННЯ
(ПОСТАТІ ПРОМЕТЕЯ Й ІСУСА ХРИСТА
В РЕЦЕПЦІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ)

Свобода – одне з основних понять художньої картини світу Лесі Українки. Свобода соціальна, національна, культурна, індивідуальна, духовна, екзистенційна... Свобода думки, волі, вчинку, вибору, внутрішня свобода... Одне слово, свобода в усьому обширі своїх значень і виявів. І все це так чи так дотичне до її персонажів, думок і висловлювань, зрештою – усього життя письменниці.

Звісно, Леся Українка не була в цьому першовідкривачем: мотив свободи виразно звучить у творчості і Т. Шевченка, і І. Франка, й інших українських письменників. Але тут поняття свободи, сказати б, конкретизоване: скажімо, Т. Шевченко ратував за визволення «малих отих рабів німих» з кріпацької неволі, у реалістичній літературі (І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко періоду повісті «Борислав сміється» та ін.) ця тема набуває виразно соціального змісту – як боротьба проти соціального поневолення. Зрештою, у всіх цих та інших випадках (Б. Грінченко, О. Кониський, О. Пчілка, М. Старицький та ін.) постійно звучав як провідний мотив національного визволення.

У Лесі Українки принципово інший підхід до тлумачення свободи, і на цю «іншість», слід думати, мали вплив щонайменше два фактори:

1. У пошуках ідеалу свободи Леся Українка апелювала не до української традиції, а насамперед до європейського романтизму, який відкриває самоцінність людської особистості і для якого свобода особистості пос-

тає як найвища цінність. Відчуття своєї унікальності і всемогутності ставить романтичного героя в опозицію до світу, і це протистояння породжує цілий комплекс *трагічних* настроїв. Адже шлях до досконалості і свободи – це боротьба і страждання. На мою думку, саме цей мотив *свободи-через-страждання* стає тим відправним пунктом, від якого відштовхується Леся Українка, продовжуючи у своїй творчості традиції європейського романтизму, насамперед Дж. Байрона і Г. Гейне.

2. Ідеал свободи письменниці втілювала, звертаючись до «світових образів» та, як казали її сучасники, до «екзотичної» тематики: вавилонський полон, Єгипет, античність, християнство, Рим, середньовіччя, Прометей, Кассандра, Месія, Юда, Дон Жуан... Чимало з цих персонажів стали об'єктом української літератури вперше. А що це була свідомо настанова письменниці, сумніватися немає підстав. Одне слово, у контексті цих «світових образів», історичних епох, культур і цивілізацій поняття свободи набувало філософського, узагальнено-символічного значення.

Зрозуміло, що найвиразнішим зразком для романтичного героя-страдника і, сказати б, живим втіленням мотиву *свободи-через-страждання* стає насамперед образ Прометея, який набуває в романтизмі значного поширення як своєрідний архетип європейської культури і свідомості¹.

Леся Українка, яка ідентифікувала свою творчість із неоромантизмом, також неодноразово звертається до постаті Прометея, хоч він у її творах безпосередньо не виступає як літературний персонаж чи дійова особа. Проте це не завадило деяким дослідникам називати письменницю «дочкою Прометея», і ця метафора міцно вкоренилася і в шкільних підручниках, і в нашій свідомості, бо й донині її або замовчують, або ж – що гірше – наводять як аргумент щодо «майже марксистськості» письменниці. Очевидно, що в цих випадках ідеться про ідеологічно заангажовану метафору (у Лесі Українки «дочка Прометея» – Ніобея), яка, звісно, не має стосунку до правдивого розуміння символіки образу.

Прометей неодноразово з'являється вже в поезії Лесі Українки. У віршах *Сон (Був сон мені колись: богиню ясну...)* [1891], *Товаришці на спомин* (1896), *Fiat pox!* (1896), *Ніобея* (1902), у драматичній сцені *Іфігенія в Тавриді* (1898) перед нами постає „класичний” Прометей – нескорений богоборець, що подарував людям вогонь. Водночас це „прикований Титан”, що „забажав освіти чоловіка”, навчив його різних ремесел і наук. Створивши людей, він наділив їх також духовною сутністю, дав

¹ Див: Г.-Г. ГАДАМЕР, *Прометей и трагедия культуры*, [в:] ТОЙ САМИЙ, *Актуальность прекрасного*, перевод с нем., Москва: Искусство 1991, с. 242-255.

«душу і святий вогонь». «Святий вогонь» та асоціація Титана зі „світовим органоном”, що має своїм гуком перевернути „світовий стрій одвічний”, вказують також на зв'язок образу Прометея зі сферою духовно-мистецької творчості.

Отже, з одного боку, Леся Українка апелює передовсім до есхілівської та пізньоантичної версії у тлумаченні символіки цього образу. Згідно з Есхілом, Прометей, подарувавши людям вогонь, наділив їх уміннями і знаннями різних ремесел – від астрономії і кораблебудування до гірничої й ковальської справи, тобто здатністю освоювати *technai* (з грецьк. «наука», «уміння», «мистецтва» = ремесло). В рос. перекладі з Есхіла це звучить так: „Искусства у людей от Прометея все” (505-506). У цьому сенсі обдарування вогнем означає наділення здатністю до «культури» як умови людської самодостатності.

З другого ж боку, письменниця слідує за європейською романтичною традицією, яка пов'язувала міфосемантику образу Прометея зі сферою художньо-мистецької творчості, проте витлумачує цю традицію по-своєму.

Для романтизму актуальною була символіка *творчого генія*, здатного силою свого духу й художньої фантазії сягнути божественної всемогутності. Перейнята «світовою скорботою» за долю всього людства романтична особистість не лише прагне «моральної свободи» (мотив богоборства), а й стикається з тим, що називають «муками творчості», тобто суперечністю між всемогутністю в уяві, в художній фантазії та безсиллям перед реальною дійсністю. На думку Г. Гадамера, у цій суперечності криється підґрунтя *трагедії культури*: як і Прометей, який наділив людство здатністю до творчої самодостатності, не в змозі визволити сам себе й позбутися покарання за свій вчинок, так і *романтична особистість*, ратуючи за творчу свободу, не в змозі подолати обмеження, зумовлені недосконалістю довколишнього світу та власною конечністю в цьому світі. У цьому сенсі міф про Прометея постає як міф про європейську культуру, в якому західна людина витлумачує саму себе у культурному самовизначенні. Це ніби міф «європейської долі», що вказує у міфічній формі на трагедію культури².

Леся Українка зберігає загальну міфосемантичну структуру образу Прометея, але вносить у його зображення істотні нюанси. Її цікавить Прометей не як олімпієць і богоборець, а насамперед як певний психотип, як особистість, наділена самосвідомістю (знанням) і здатністю на вчинок (пор. : «*Життя й вогонь дав людям Прометей і знав, що муки*

² Там само, с. 243-244.

ждуть його за теє»³). Ось ці дві ознаки – знання і здатність до чину – стають тими орієнтирами, які визначають принцип і спосіб життєдіяльності її персонажів. Письменниця наче прирікає своїх героїв на страждання (аж до самопожертви), яке неминуче мусить привести їх до *самосвідомості* та *самоволі* (здатності на вольовий учинок). І цей шлях від сумнівів і страждань до вибору і вчинку зазвичай супроводжується трагічними наслідками. Для цих персонажів боротьба – це, кажучи словами самої Лесі Українки, «*конечна умова життя*», а «*трагедія... дає глибіню і зміст життю*»⁴. Отже, йдеться, по суті, про пошуки нового для української літератури героя – активно-діяльного, *екстравертного*, прометеївського за способом поведінки й мислення.

Крім того, герой Лесі Українки не протиставляє себе суспільному загалу чи божеству, що часто корелює із мотивом богоборства, як, скажімо, у Дж. Байрона чи Г. Гейне. Поняття свободи письменниця переносить із площини моральної у площину екзистенційну. Тому провідним для неї стає не мотив богоборства, а мотив *богорівності*, тобто осягнення власної трансцендентної сутності, що корелює із самоусвідомленням і чином.

Згадаймо неопіфіта-раба із драматичної поеми *В катакомбах*:

...бо як почую я в своєму серці
святий вогонь і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злиденним,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду...⁵

Іншими словами, на місці унікальної, всемогутньої романтичної особистості в Лесі Українки постає «реальна», жива людина, яка прагне до самодостатності шляхом подолання власної внутрішньої роздвоєності і протистояння з навколишнім світом.

Про Прометея згадано також у прозовій мініатюрі *Завжди терновий вінець...* (1900). Ця мініатюра цікава тим, що в ній авторка апелює, крім Прометея, до символіки християнського мученика – Месії, Ісуса Христа. У першій частині протиставлені «терновий вінець» і «царська корона», «путь на Голгофу» і «хід тріумфальний», які виразно вказують на суть цієї символіки. Проте далі письменниця наче пояснює: ні «терновий вінець», ні «путь на Голгофу» – це не самоціль; вони, ці страждання, набу-

³ ЛЕСЯ УКРАЇНКА, *Зібр. творів: У 12 т.*, Київ: Наукова думка 1976, т. 3, с. 16.

⁴ Там само, т. 8, с. 185.

⁵ Там само, т. 3, с. 262.

вають сенсу лише тоді, коли внутрішньо вільна («вільна душею») людина «по волі» обирає цей вінець і розуміє суть свого вчинку; коли людина *знає*, на що і куди вона йде.

Отже, тут письменниця наголошує на тих же вимірах людської особистості – на самосвідомості, знанні (розумінні «вищої краси» й «вищої величності») і здатності до вольового вчинку.

Далі, у другій частині мініатюри, йдеться уже безпосередньо про Прометея, до того ж наче в порівняльно-зіставному аспекті до першої частини. Тут Леся Українка апелює насамперед до художньо-мистецької символіки, а саме до Прометеевої скелі як «вічної твердині духа», здатної перетворити в душі творчого генія маленьку іскру на «могутній вогонь», і в цьому, очевидно, вона слідує за традицією європейських романтиків.

Цікаво, що у збірці *Відгуки* (1902) надрукований віршовий варіант лише першої частини, яка завершується мотивом марності зусиль «без одваги й без волі», друга ж натомість залишилася поза друком. Чим це було зумовлено, напевне сказати важко. Можливо, тим, що на час підготовки зб. *Відгуки* до друку вже була написана драматична поема *Одержима*, яка теж увійшла до цієї збірки, і отже, розуміння і тлумачення авторкою постаті християнського Месії вже зазнало певного коригування. Скажімо, якщо раніше важливим було виявити спільне в постатях Прометея і Ісуса Христа, то тепер, очевидно, йшлося також про відмінності між ними.

До постаті Месії Леся Українка звертається в поезії «Грішниця» (1896), у віршах, написаних на порубіжжі 1900-х рр., а саме: *Жертва, Прокляття Рахілі, Я бачила, як ти хиливсь додолу..., То, може, станеться і друге диво...*, у драматичних творах на християнську тематику тощо. Безпосередньо як дійова особа він виступає лише у драматичній поемі *Одержима* (1901).

В осмисленні постаті Месії письменниця зазвичай не відступає від євангельського канону. Самопожертва ради спасіння людства, глибоке усвідомлення своєї високої місії, божественність, здатність, незважаючи на випробування спокусами, на вольовий учинок – це ті чесноти, які визначають сутність Месії і його призначення. У цьому, слід думати, виявляється його спорідненість із Прометеем, а також із персонажами письменниці, які перебувають в постійному пошуку, сказати б, своєї внутрішньої ідентичності. Колізія виникає тоді, коли мова заходить про учнів і послідовників Христа. В образі Сина Божого, як зізнається вона в листі до А. Кримського, її приваблювало «те нове для античного аристократи-

чного світу почуття всепрощаючої симпатії, що так красило відносини Христа до його зрадливих і тупих учеників (ні один класичний філософ не простив би в такому становищі своїм друзям)⁶.

Саме на цій колізії, по суті, побудована драматична поема *Одержима*: Міріам не розуміє, за що вона має прощати тих, хто, по суті, зрадив Учителя, хто бачив у ньому Сина Божого, але не побачив у ньому *Сина людського*, який конав на хресті у страшних муках і страждань. «Сина людського» вони забули просто⁷, – зазначає Леся Українка у тому ж листі до А. Кримського. Ставлення Міріам до цих «учеників» тут, очевидно, співпадає з позицією самої авторки.

Не приваблював письменницю і т. зв. *паулінізм* (від апостола Павла), який проголошував, що всяка влада від Бога, тому кожен повинен коритися їй не лише через страх бути покараним, а й ради сумління, сподіваючись на винагороду блаженним існуванням на тому світі за земні страждання і терпіння.

На цьому тлі у сприйнятті Лесі Українки виразно поставала постать Учителя, Пророка, невинного мученика. Властиві Месії людські чесноти, як то «почуття всепрощаючої симпатії», безвинність, смиренність, любов до ближнього, виявляють в його постаті *інтравертний* тип особистості, для якої вагомим є слово, думка, молитва, тобто внутрішня самодостатність. Саме цього не збагнув і за це критикує свого Учителя Юда (*На полі крові*). Його діалог із Прочанином – це наче розповідь про сприйняття ним Месії від цілковитого захоплення до повного (аж до вчинку зради) розчарування: «А він не вмів нічого довершити. / Все в нього розливалось в словах»⁸. Очевидно, йшлося не лише про протистояння двох релігійно-політичних світоглядів, прихильниками яких виступають Месія і Юда⁹, а й про різні психотипи особистостей. Тому для Юди Христове вчення про спасіння душі залишається не зрозумілим, так само як і спокутувальна жертва Учителя, яка символізує шлях до духовного очищення людства.

Отже, і християнський Месія, і Прометей, символізуючи велич і трагедію культури, посідають чільне місце в художньо-символічній картині світу Лесі Українки. Вони, ці образи-символи, як міфопоетичне уособлення античної і християнської цивілізацій репрезентують різні вектори

⁶ Там само, т. 12, с. 155.

⁷ Там само.

⁸ Там само, т. 4, с. 149.

⁹ Докл. див.: Л. СКУПЕЙКО, *Феномен Юди в інтерпретації Лесі Українки*, [в:] ТОЙ САМИЙ, *Апологія особистості (статті про Лесю Українку)*, Київ: Фенікс 2015, с. 168-178.

людської культури і свідомості. У цьому сенсі сюжети, події, образи й мотиви, що бентежили творчу уяву письменниці, сприймаються як своєрідний пошук моделей художнього осягнення свободи і страдництва, їх осмислення й випробування крізь призму морально-психологічного, соціокультурного й екзистенційного досвіду людства. Самовираження через страждання постає як критерій творчої всемогутності й духовної сутності людини, що корелює у творчості Лесі Українки з ідеалом самоцінної, самодостатньої, «суверенної» особистості.

БІБЛІОГРАФІЯ

- ГАДАМЕР Г.-Г., *Прометей и трагедия культуры*, [в:] ТОЙ САМИЙ, *Актуальность прекрасного*, Москва: Искусство 1991, с. 242- 255.
- СКУПЕЙКО Л., *Феномен Юди в інтерпретації Лесі Українки*, [в:] ТОЙ САМИЙ *Апологія особистості (статті про Лесю Українку)*, Київ: Фенікс 2015, с. 168-178.
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 1, Київ: Наукова думка 1975 [УКРАЇНКА LESYA, *Zibrannya tvoriv u dvanadtsyaty tomakh*, t. I, Kyiv: Naukova dumka 1975].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 3, Київ: Наукова думка 1976 [УКРАЇНКА LESYA, *Zibrannya tvoriv: u 12-y tomakh*, t. III, Kyiv: Naukova dumka 1976].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 4, Київ 1976 [УКРАЇНКА LESYA, *Zibrannya tvoriv u dvanadtsyaty tomakh*, t. IV, Kyiv 1976].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 5, Київ: Наукова думка 1976 [УКРАЇНКА LESYA, *Zibrannya tvoriv u dvanadtsyaty tomakh*, t. V, Kyiv 1976].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 8, Київ: Наукова думка 1977 [УКРАЇНКА LESYA, *Zibrannya tvoriv u dvanadtsyaty tomakh*, t. VIII, Kyiv: Naukova dumka 1977].
- УКРАЇНКА ЛЕСЯ, *Зібрання творів: у 12-ти томах*, т. 12, Київ: Наукова думка 1979 [УКРАЇНКА LESYA, *Zibrannya tvoriv u dvanadtsyaty tomakh*, t. XII, Kyiv 1979].

WOLNOŚĆ I CIERPIENIE.

PROMETEUSZ I JEZUS CHRYSZTUS W ODBIORZE ŁESI UKRAINKI

Streszczenie

Według Łesi Ukrainki postaci Prometeusza i Jezusa Chrystusa uosabiają dwa modele wolności-poprzez-cierpienie, które reprezentują różne kierunki kultury i świadomości ludzkiej oraz inne typy osobowości psycho-behavioralnej. Pisarka przenosi pojęcia wolności ze sfery moralności (motyw zmagania się z Bogiem) do sfery egzystencjalnej (motyw zrównania się z Bogiem) i ta zmiana akcentów koresponduje w jej utworach z neoromantycznym ideałem niezawisłej osobowości.

Słowa kluczowe: Prometeusz; Jezus Chrystus; wolność-poprzez-cierpienie; bogoburstwo; ideał neoromantyczny; niezawisła osobowość.

FREEDOM AND SUFFERING
(PROMETHEUS AND JESUS CHRIST IN LESYA UKRAYINKA'S RECEPTION)

S u m m a r y

In the perception of Lesya Ukrainka, the figures of Prometheus and Jesus Christ are embodied in two models of freedom through suffering, representing different vectors of human culture and consciousness and psycho-behavioral personality types. The writer transfers the notion of freedom from sphere of morality (the motive of challenging God) to existential sphere (the motive of equality with God), and this change of emphases correlates in her work with the neo-romantic ideal of 'sovereign' personality.

Key words: Prometheus; Jesus Christ; freedom through suffering; challenging God; neo-romantic ideal; 'sovereign' personality.